

HOGYAN BESZÉLHETÜNK BŰNRŐL POSZTMODERN VILÁGUNKBAN?

FENYŐ IMRE

ELŐADÁSOMBAN arra kívánok reflektálni, hogy a posztmodernnek nevezett világállapotban a bűn milyen értelmezéseket nyerhet. Úgy tűnhet, hogy bűnről beszélni akkor lehetséges, ha valamely univerzalisztikus és stabil viszonyítási keret áll rendelkezésünkre, mely hozzásegít ahhoz, hogy világunk jelenségeit osztályozzuk. Ha elfogadjuk, hogy a posztmodernitás éppen a viszonyítási keretek univerzalisztikus voltának megrendülésében áll, akkor a bűn fogalmát is más módon kell megközelítenünk, ahogy mindennapi életünk egyéb magátólértetődőségeit is folyamatos vizsgálat tárgyává kell tennünk.

Az az új kontextus melyről beszélni kívánok, melyben a bűn új – ha úgy tetszik posztmodern – értelmet nyer, Zygmunt Bauman társadalomelméleti koncepcióján alapul. E koncepció szerint a szabadság válik nyugati társadalmunk legjelentősebb rétegződést kiváltó tényezőjévé. Bauman szerint egyes emberek szabaddá válnak, területen kívülé, identitás-meghatározó kontextusoktól függetlenné. Mások továbbra is kötve maradnak – ahhoz a helyhez, ahol élnek, az őket meghatározó kontextushoz. Ebben a differenciált világban a bűn értelmezése is éles distinkciót mutat. Az egyik népcsoport (a szabadok) tetteit, tettei következményeit képes kivonni abból a diskurzusból, melyben a bűn fogalma szerepet játszik. Ugyanakkor a bűn központi szerepet kap azokban a hatalmi technikákban, melyekkel a „szabadok” saját szabadságukat igyekeznek biztosítani a nem-szabadok tömegeivel szemben.

Összefoglalva: előadásom egy rögzített-univerzalisztikus kontextustól mentes, posztmodern társadalmi rétegzettségi alapon differenciált bűn-fogalom bemutatása.

Mire szolgál ebben az összefüggésben a posztmodernitás beemelése a diskurzusba? Bauman értelmezésében a modernitás és a posztmodernitás két olyan élesen elkülönülő kontextust jelent, melyben individuális életszerepek és rájuk válaszképpen megfelelő életstratégiák fejlődnek ki. Az ellentét modernitás és posztmodernitás között arra szolgálhat, hogy teorizáljuk a Nyugati történelem utolsó szakaszát az individuális életgyakorlat perspektívájából. E gyakorlat lehet modern vagy posztmodern: egyik vagy másik életszerep-együttes és életstartégia-repertoár dominanciája jellemezheti. A különbség tehát a világ megértésének módjában áll, különös tekintettel a társadalmi világ megértésének módjára.

A tipikusan modern világnézet egy lényegileg rendezett totalitást jelenít meg. A rendezettség azt sejteti, hogy mind előrejelzések, mind irányító beavatkozások értelmesek lehetnek e rendszer keretei között. Az irányító beavatkozás tulajdonképpen rendező-rendszerező cselekvés, hatékonysága a rend ismeretének adekvát voltától függ. A rend továbbá lehetőséget teremt az osztályozásra is: kritériumként alkalmazható a rendnek való megfelelés mértéke. A jelenségek besorolhatóvá válnak annak függvényében, mennyire felelnek meg az univerzális rend normáinak. Ez az osztályozás objektív, mert demonstrálható: nyilvánosan próba elé állítható bármely jelenség. Azok a jelenségek, melyek nem állják ki az objektív megerősítés próbáját – például mert önreferenciálisak, véleményekre, egyéni habitusokra támaszkodók, helyhez vagy időhöz kötöttségükre nézve partikulárisak – alsóbb rendűnek nyilvánítatnak mivel torzítják az univerzális tudást és csökkentik a rendezettség fokát.

Az önreferenciális cselekedetek azon csoportja, mely ily módon fenyegeti a rendezettséget, a modernitás kontextusában *bűnnek* minősül. Hogy mi az a határ, amelyet átlépve adott kontextusban már nem minősül az önreferencialitás tolerálhatónak természetesen magától a kontextustól függ. De minden esetben létezik a határ tolerálható cselekedet és bűn között. Ez a határ éles és meglehetősen szilárdan rögzített. A határ ismerete procedurális szabályok által meghatározott, mely szabályok biztosítják az igazság tartalmát, az érvényes morális ítéletek meghozatalának lehetőségét, de például még a megfelelő művészi ízlést is. A procedurális szabályok meghozatalának, karbantartásának és betartatásának specialistái alakulnak ki. *Törvényhozók* és *végrehajtók*, *bírák* és *ítéletvégrehajtók* serege jellemzi a modernitást.

Ha meg akarjuk érteni a procedurális szabályok világát, a felvilágosodás projektjéhez kell fordulnunk, ami a modernitás kiváló modelljét nyújtja. A felvilágosodás céljai közül talán a legfontosabb az állami politika racionalissá – azaz hatékonyá és hatásossá – tétele, illetve a különböző népcsoportok kezelhetővé változtatása, viselkedésük megjósolhatóvá alakítása. Ezen célok eléréséhez szükség volt a jogok tisztázására és egyértelmű elosztására, illetve a racionális eszmék elterjesztésére. A felvilágosodás kezdetben feltételezte, hogy mindenki fogékony ezekre az eszmékre, és hogy a társadalom racionális megszervezése mindenki számára meglegedettséget nyújt majd – bárhol helyezkedjék is el a társadalmi hierarchiában. De hamar bebizonyosodott, hogy a felvilágosodás eszméinek terjedése önmagában nem eléggé hatékony, hogy tudatosan tervezett társadalmi mechanizmusok szükségesek: fegyvelmező és kényszerítő eszközök azok számára, akik a felvilágosodás ideáira nem bizonnyultak vagy nem bizonnyulhattak eléggé fogékonyan¹.

---

¹ Már Rousseau sem gondolja, hogy a felvilágosodás ideáira mindenki egyformán fogékony. Ezért nem tartja a nevelést az *Emil*-ben mindenkire egyaránt vonatkozó társadalmi jellegzetességnek.

A tipikusan posztmodern világnézet a rend korlátlan számú modelljének együttélésén alapul, vagyis az univerzalisztikusság igényének feladásán. E modellek mindegyike relatíve autonóm gyakorlatrendszerek által meghatározott. Mivel definíció szerint nincs univerzális rend, nem szolgálhat a rendezettség mértéke külső mérceként a gyakorlatok érvényességének alátámasztására. A modellek mindegyike csak az őt közvetlenül érvényesítő gyakorlatok terminusainak territóriumában értelmes és érvényes.² Ha a modern nézőpont szerint a tudás relativizmusa megbélyegezendő *bűn*-ként megjelenő leküzdendő probléma, mely végül is legyőzhető mind az elméletben, mind a gyakorlatban, a posztmodern nézőpontból a tudás relativizmusa³ a világ tartós jellegzetességének tűnik.

A törvényhozó és a bíró szerepe nem kompatibilis a posztmodernitás alapvető elvével, ami Bauman szerint a *tolmács* szerepének metaforájával jellemezhető. Ez a stratégia ugyanis ahelyett, hogy a legjobb társadalmi rend kiválasztására irányulna, az autonóm résztvevők közötti kommunikáció élénkítésére irányul. Ennek eléréséhez az értelem torzulásának megelőzésére koncentrálni, illetve arra, hogy a különböző tradíciók közötti érzékeny egyensúly zavartalan maradjon. Tulajdonképpen a posztmodernitást a szociálhermeneutika jellemzi az átlátszó láthatóvá tétele, a kultúrák és társadalmak meghatározó de öntudatlan kapcsolatainak reflektív tétele válik feladattá. És ez nem csak idegen kultúrák világának vizsgálatára igaz. Saját mindennapi életünk rejtett magátólértetődőségeire ugyanúgy rá kell kérdeznünk, mint az egzotikus, az idegen, a távoli kultúrák összefüggéseire.

Ha pusztán erre a koncepcióra támaszkodunk, felmerül a kérdés: hogyan beszélhetünk egyáltalán *bűnről* a posztmodern feltételek között? Posztmodern perspektívából a modernitás epizódja elsősorban a bizonyosság kora. De hogyan értelmezhetjük a bűnt, ha elvesztettük azt az univerzalisztikus normarendszert, melyet a modernitás még biztosítani tudott? Hogyan értelmezhetjük a bűnt, ha tolmács-létünk perspektivikus létre kárhoztat minket, ahol ítéleteink mindig a helyi érték jellegzetességeit viselik magukon?

Zygmunt Bauman szerint valóban nem beszélhetünk már többé úgy a *bűnről*, mint a modernitás embere, aki a procedurális szabályok ismeretében feljogosítva érezhette magát ítéleteinek meghozatalára, cselekvésének irányítására. De Bauman szerint a posztmodernitás körülményei között is megőriztük a *bűn* egy komplex koncepcióját, melyet társadalmi rétegzettségi alapon tar-

---

² Bauman szerint az általa „tipikusan modern”-nek nevezett modellek sem kivételek ezen elv alól. Ugyanis szintén a számos lehetséges helyi tradíció egyike által érvényesítettnek tekinthetők, és történelmi sorsuk a velük kapcsolatos tradíció sorsának függvénye. A tudás rendszerei csak saját tradíciójukon belül érvényesek, de ott maradéktalanul követelhetik a maguk érvényességét.

³ Saját közössége által támogatott tradíciójába való ágyazottsága – mondja Bauman.

tunk fenn, és amelynek fenntartása posztmodern világunk legmeghatározóbb érdeke.

A posztmodern tapasztalat legnyilvánvalóbb eleme a bizonyosság és az ön-bizalom hiánya. Sőt a lemondás ezen bizonyosság felkutatására irányuló minden erőfeszítésről. A posztmodernitás sokkal inkább egy olyan étellel való megbékélést jelent, melynek körülményei a folytonos és gyógyíthatatlan bizonytalanság, a folyton jelen lévő és versengő életformák sokasága.

A bizonytalanság érzésének egyik forrása a pluralitás elemi tapasztalatából fakad. A pluralizmus nem új keletű tapasztalat. Magában nem szolgálna elegendő okként napjaink fellángoló posztmodern klímája számára, melyben a tapasztalatok pluralizmusa, az értékek pluralizmusa, az igazságkritériumok pluralizmusa egyértelműen együtt jár a divergens diskurzus-univerzumok pluralizációjával. De ahogy a modernitás értékhierarchiája megrendült, ahogy evidenciái elenyésztek, ahogy láthatóvá vált róluk, hogy tulajdonképpen ezek sem voltak soha függetlenek egymástól, hogy egy hatalmi komplexum manifestációiként komplex módon függtek egymástól és a hatalmi komplexumtól, a bizonytalanság nem tűnik többé átmenetinek. Nem remélhető, hogy a tolmácsok munkájának hatására az eltérések közelednének egymáshoz, nem tűnik lehetségesnek, hogy a partikuláris közösségek egy nagy univerzális emberiséggé forrnak össze. A *közösség* – a maga partikuláris kézzelfoghatóságában – válik a posztmodern filozófia és társadalomtudomány központi koncepciójává. Helyettesíti az *Ész*t, az univerzális *Igazságot*, és a kettőt egybefogó *Módszert*. A közösség nem természettől vagy Istentől való, szeparáló-identifikáló aktusok eredménye. A versengő életformák által meghatározott közösségek érintkezése tolmácsolás és cserefolyamat: információk, ismeretek cseréje, javaké és mintáké, tárgyaké és eszméké. Nem csoda, ha a közösségek intézményesen fragmentált világa felett megjelenhet egy új érvényességet szavatoló meta-autoritás: a piac. A piac meta-autoritás volta az egyetlen, ami összefér a világ fragmentáltságával – mondja Bauman. Sőt a piac érdekeltnek tűnik a fragmentáltság fenntartásában, hiszen érdekelt magában a cserében és új meg új lehetőségek felderítésében és bevonásában. Autoritativ jellege abban nyilvánul meg, hogy képesnek tűnik átvenni a szerepet, hogy megkülönböztesse a jót a rossztól, az igazat a hamistól, a szépet a csúnyától. De ezért cserében szabdságot ígér egyének és közösségek számára: az ízlés, a szükségletek kielégítésének szabadságát, vagyis a fogyasztók szabadságát.

A modern nyugati szabadság fenoménje ebben az összefüggésben két szempontból is érdekes lehet. Egyrészt közvetlen kapcsolata miatt az individualizmussal⁴, másrészt valóban létező genetikai és kulturális kapcsolata

---

⁴ Az individualizmus mint érték intenzív foglalkozást jelent az individuális különbséggel és különlegességgel. Individualitásunk megtapasztalása olyan jelenség, melyet csak bizonyos fokú szabdság tesz lehetővé. A legrelevánsabb

miatt a kapitalizmussal és a piaczgazdasággal⁵. A fogyasztó szempontjából a fogyasztói világ mentes (szabad) a kényszerítő hatásoktól, de mentes a megsemmisítő versenytől is. Tulajdonképpen a (jó)léti harc leváltását jelenti egy szimbólumokért folyó küzdelemmel. A szimbolikus küzdelem terén az individuumok anélkül működhetnek és élhetnek szabadságukkal, hogy fenyegetnék a hatalmi relációk alapvető hálózatát, illetve stabilitását.

A fogyasztók szabadsága azonban olyan önreprodukáló mechanizmusnak bizonyult, ami nem várt eredményekkel is járt. Ilyen nem várt eredmény a fogyasztói kultúra képessége arra, hogy a fogyasztót valójában függővé tegye. További tapasztalata a fogyasztói társadalomnak a szociális képességek progresszív destrukciója. Az ízlések és szükségletek követésében, vagyis az individuális autenticitásért folytatott küzdelemben a stabil kapcsolatok, melyek jogokkal és kötelezettségekkel terhesek elkerülendőnek tűnnek az individuumok szemében. A „másik” sokkal inkább lesz instrumentális szereplő, mint teljes értékű partner az emberi élet individuális játszmájában. Mivel a személyiség szilárdsága nem jöhet létre a mindig változó személyes indíttatások és kínálati kondíciók közepette, a személyközi kapcsolatok is átmeneti jelleget öltenek és a társadalmi készségek akkumulációja is lehetlenné válik. Mivel más eljárás nem kínálkozik, a férfiak és nők a piacon fellelhető eszközökhöz és szolgáltatásokhoz fordulnak, hogy magukat értelmes, jelentős (bár átmeneti!) „személyiséggé” tegyék, orvosi – pszichológiai szolgáltatásokhoz, hogy szerzett vagy eredendő sérüléseiket gyógyítsák. Maguk társadalmi identitásának megkonstruálásakor tulajdonképpen nem tesznek mást, mint kiválasztják a számukra kívánatos identitás szimbólumait a meglévő javak készletéből. A személyiség identikussá válik azzal a vizuális kóddal, amit mások látnak belőle – tulajdonképpen képeket⁶ használ ön-maga megkonstruálásához. Így realisztikus lehetőséggé vált az identitás választása. Az sem okoz gondot, ha valamely kép értékét veszíti, hiszen a kínálat folyamatosan bővül és frissül, az önépítkezés soha nem áll le, inkább mindig újrameződik.

---

aspektusa e kontextusnak egy komprehenzív norma hiánya, mely képes lenne biztos viselkedési receptet nyújtani az 'életterv' mint egész számára csakúgy mint a mindennapi élet mindig változó konkrét szituációi számára. Ez a hiány teremti meg az önkontroll képességének lehetőségét.

⁵ Kapcsolatosak, hiszen mindkettő kulcsa a választás kérdése és az eszköz – cél kalkuláció. A kapitalizmus hatalmas szférát nyit a szabadságnak a társadalmi életben. De csak kevesek válhatnak benne igazán szabadokká. Zavaró körülmény továbbá a verseny kíméletlensége, mely fenyegető hatalomként szembesül az individuummal.

⁶ E képek sokfélék: a test, az otthon, a ruházat, a látogatott helyek, a témák stb. Mindezt a piac támogatja anyagi javakkal, szolgáltatásokkal, tudományos eredményekkel. Még a szegényes képzelet sem akadály – vannak módszerek a „színesebbé tételére”.

Ebben a folyamatban a fogyasztó szabadsága, a vágyak és késztetések szabad követése a piacépes javaktól és szolgáltatásoktól való függéssé alakul, ami végső soron a piactól való függést jelenti. A piacon feltűnő új javak mindig megteremtik saját szükségességüket⁷. A fogyasztók függősége megújuló és mélyülő folyamat. A piaci érvényesülés, a válogatás és választás képessége lassan felváltja a többi emberi képességet, és a racionalitás gyakorlásának kitüntetett (ha nem kizárólagos) terepévé válik. A piac lassan azzá az ágenssé lesz, mely bizonyosságot⁸ és önbizalmat, egyáltalán otthonosságot nyújthat az embernek.

A piac kalandot kínál, remek időtöltés, és végül is az utolsó igazi társadalmi esemény, melyben valóban az emberek széles körével osztozunk. Sőt még többet tesz: mintát, bejárható életprogramok választékát kínálja, melyből a fogyasztó válogathat. Válogathat saját igényei vagy éppen az aktuális divatáramlat szerint, és az aktuális mintát követve átalakíthatja saját személyiségének tulajdonképpen bármely jellemzőjét. A piacnak megvannak a maga hősei, akik bár irdatlan sebességgel cserélődnek egyben mégis közösek: vonzó mintául, követendő például szolgálnak a fogyasztók számára.

Úgy is mondhatnánk, az új hatalmi technika jellegzetessége az, hogy a többség figyeli a mintaadó kisebbséget – éppen ellenkezőleg mint a modernitás korában, amikor a kisebbségben levő törvényhozói – bírói réteg tartotta szemmel a társadalom többségét. A mintaadó kisebbség tömegkommunikációs eszköz segítségével való megfigyelése eloldozza a megfigyelőket tradicionális közösségüktől, egy virtuális világba csábítja őket, ahol már nem számít más csak a vágyak követése. Nincs többé szükség kényszerítésre, ellenőrzésre, a megfigyelők mindent megtennének, hogy utánozhassák megfigyelt mintaadóikat.

Ezeknek az embereknek a társadalomba való integrálása kvázi automatikus. Hatékonyan és hatásosan integrálódnak pusztán saját akaratukból, saját növekvő szükségleteik kielégítését remélve, és a piac mind erőteljesebb csábításának engedve. A fogyasztói piacnak ugyanis olyan fogyasztókra van szüksége, akik nemcsak elcsábíthatók, de akarják is, hogy elcsábítsák őket. Életüket csak a (fogyasztói) szabad akarat gyakorlóiként tudják elképzelni.

Ami tehát ma az individuumokat a társadalomhoz köti, az tulajdonképpen fogyasztói aktivitásuk. Úgy is mondhatnánk, életük a fogyasztás köré szervezett. De ez a koncepció korántsem teljes. Nem fedi le a társadalom jelentős részét, nem beszél azokról, akik fogyasztóként nem jönnek szóba, de akik létükben mégis szintén a piac termékének tekinthetők. Vannak ugyanis

---

⁷ Egyesek ezt „mesterséges” szükségletnek neveznék (Vö: Marcuse), de a piacon épp az az érdekes, hogy képes az új szükségleteket gyakorlatilag megkülönböztethetetlené tenni a „természetes” szükségletektől.

⁸ A divat – mint más emberek döntésének statisztikai ismerete bizonyosságot nyújt. A reklámok racionális érvelése alátámasztja saját döntéseink racionális voltát.

olyanok, akik a piac nyújtotta lehetőségekkel nem képesek élni, akik nem képesek fogyasztóvá válni. Ha az előbb a piacot demokratikus intézményként ábrázoltuk, most azt kell mondanunk igen, demokratikus, de csak úgy mint a Ritz Hotel – hogy Bauman példáját használjuk. A piac valóban nem igényel speciális sajátosságokat, ahhoz hogy belépj nem kell rendelkezned semmi különössel – csak pénzzel. Pénz nélkül kívül maradsz. A pénzt éppen az teszi olyan borzasztóan vonzóvá, hogy lehetővé teszi, hogy a hátrányosok világából „bevásároljuk” magunkat a fogyasztók világába, mely úgy csillog és úgy csábít, mint a szabadság és korlátlan bőség királysága.

Akik kívül maradnak e területen, akik nem képesek a fogyasztói viselkedésre, akiket nem vesznek számba mint a reklámok potenciális elcsábítottjait azok továbbra is arra kényszerülnek, hogy szembenézzenek az irányítással, és hogy kövessék a számukra fenntartott normákat. Ahogy Bauman mondja: a fogyasztói paradicsomnak is megvan a maga pokla: az illegitim látogatók számára.

E pokolban azok, akik a fogyasztás elégtelen objektumának bizonyultak, akik nem állták ki a tesztet amit a piac állít a fogyasztó társadalom tagjai elé, a régi presszióval szembesülnek. Külsődleges normák követése vár rájuk, belső szükségleteik ignorálása – ami annál is fájdalmasabb, mert a fogyasztói paradicsom jelenségei szemük előtt játszódnak. A minták az ő számukra sem láthatatlanok, de az ő számukra nyilvánvalóan elérhetetlenek, áthághatatlan falakkal védettek. Ezek a falak hordozzák a bűn új meghatározását. Sőt maga ez a fal határozza meg új módon a bűnt. A legnagyobb és legalapvetőbb bűn a fogyasztói paradicsomból kinnrekedtek számára az, ha meg akarják zavarni illetéktelen személyükkel a paradicsom nyugalmát. Viselkedésük ezért normák egész seregével meghatározott, cselekedeteik jelentős, és egyre növekvő része kriminalizált. Míg a fogyasztók paradicsomának lakói gyakorlatilag megszabadultak a bűntől, és szabadon követhetik késztetéseiket, az új szegélyek az eredendő bűn súlya alatt nyögnek. Külön kategóriát képeznek ők, olyanokét, akikre más szabályok vonatkoznak, akiket törvények és büntetési-irányítási gyakorlat határoz meg.

Ha valaki e kategóriához tartozik igen kis fokú lesz személyes szabadsága és személyes autonómiája. A szükségleteiről bürokratikus úton döntenek, ami izolálja és megbénítja őt. A hatalom és az irányítás mélyen behatol legprivátabb életszféráiba is, ugyanakkor távoli, elérhetetlen és megérthetetlen marad számára.

A hatalomtól irányítottnak lenni egy társadalomban, mely a szabad fogyasztóké: ez a legnagyobb szegénység. Nem csoda, ha a szegénykezők elvonulnak – elrejtőznek a közösségi elutasítás valós vagy vélt veszedelme elől, a gúny, a sajnálat elől. Kivonulnak a közösségi helyekről, hogy aztán ha véletlenül mégis megjelennek ott, megdöbbenést keltsenek pusztá jelenlétükkel.

Az új szegények – ahogyan Bauman nevezi az előbbi kategóriát – a fogyasztói piac termékei. A fogyasztói társadalom tragédiája az, hogy nem képes magát reprodukálni anélkül, hogy a társadalmi problémákat másnak látná mint amik pusztán egyéni szükségletekké konvertálhatók, és melyek aztán kielégíthetők az individuum fogyasztása által. Így a fogyasztói társadalom nap mint nap megteremti saját leszakadóit, akiknek szükségletei nem tudnak kielégülni a piacon keresztül.

A fogyasztók mindent megtesznek, hogy tudatosítsák magukban ezen 'új szegények' bűnös voltát. A média folyamatosan azt sugallja: azok, akiknek rosszul megy soruk, maguk tehetnek balszerencséjükről, felelősek sorsukért: *bűnösök*. A képek, amik a szegénység létét közvetítik lehetőleg távoliak, a valóságos – kézzel fogható létezésen túlról érkeznek. A szerencsés helyzetben élő fogyasztók persze olykor szembesülnek azzal a csüggedtséggel, amit a szenvedők tagadhatatlan racionalitása és az erkölcsi korrektség okoz⁹.

A fogyasztó igyekszik kizárni tudatából az 'új szegényt'. Számára ugyanis minden rossz megtestesülését jelenti, ami csak vele történhet. Száműzésével félelmeitől akar megszabadulni. A bűn és bűnös új fogalma arra szolgál, hogy a fogyasztó a bürokratikus reguláció eszközével komfortosabbá tegye paradicsomát. Milyen tendenciák fedezhetők fel a posztmodern fogyasztói társadalom alakulásában és milyen kihívások előtt áll?

Nem fenyeget éhséglázadás: az 'új szegény' nem ellensége a fogyasztónak. Nem akarja a fogyasztói társadalom végét, maga is fogyasztóvá akar válni – ahogy Bauman mondja: a szegény jobb lapokat akar, nem másik játékot. De a fogyasztói alapú rendszer nem immúnis a külső kihívásokra. Nem tudjuk létezhet-e általános rendszerként, létezhet-e világméretben? A mechanizmus, mely a fogyasztói megoldást viszonylag biztonságossá tette belső antagonisztikus erőinek fenyegetése ellenére, nem működik világméretben. Vagy legalábbis nem tűnik hatékonynak az, ha a világ egy jelentős részére kiterjesztjük a bűnösség ezen új értelmét.

---

⁹ Ki tagadhatná, hogy az éhezőtől racionális döntés, ha olyan helyre kívánnak vándorolni, ahol van ennivaló? Ki mondaná, hogy erkölcsös cselekedet megtagadni tőlük azt, hogy vágyaiknak megfelelően cselekedjenek?